

Zygmunt Bauman: Svoboda

Praha, Argo, 2003, 126 s.

S tvorbou Zygmunta Baumana, poľského sociológa žijúceho od konca šesťdesiatych rokov minulého storočia vo Veľkej Británii, môže byť naša sociologická komunita pomerne dobre oboznámená vďaka prekladom niekoľkých jeho diel do češtiny a jedného (*Modernosť a holokaust*) i do slovenčiny. Zatiaľ poslednou Baumanovou knihou prístupnou na našom knižnom trhu je jeho útlá práca *Svoboda*, ktorú vydalo v roku 2003 pražské vydavateľstvo Argo ako 19. zväzok svojej edície *Historické myšlení*. Tí zo sociológov, ktorí bližšie sledujú publikačné aktivity v rámci tejto edície, vedia, že prináša diela podnetné nielen pre historikov, ale i pre spoločenské vedy všeobecne a sociológiu zvlášť (za všetky spomeňme aspoň *Věk extrémů* E. Hobsbawma, *Dynamiku kapitalismu* F. Braudela, *Fašismus ve své epoše* E. Nolteho či knihu *Pachatelé, oběti a diváci* R. Hilberya). Recenzovaná knižka je rukolapným dôkazom toho, že ľuďom zaujímavým sa o sociológiu sa oplatí mať v zornom poli tvorbu nakladateľstva Argo a jeho edície *Historické myšlení*.

Zygmunt Bauman je zrejme najvydávanejším svetovým sociológom v našom československom priestore. Je to aj preto, že hoci sa jeho knihy nečítajú ľahko, vyznačujú sa originalitou myslenia, provokujú čitateľa k hlbšiemu zamysleniu nad kľúčovými trendmi súčasnosti, prelínajú sa v nich problémy etiky, kultúry aj politiky a ich etický rozmer sa prejavuje aj v tom, že dávajú čitateľovi určitú nádej (v zmysle možnosti podnecovať človeka k niečomu lepšiemu, humánnejšiemu), čo u sociológov nie je zase až taký častý jav. Napriek pomerne slušnému výberu Baumanových diel na pultoch našich kníhkupectiev však o ňom existuje v našej sociologickej obci stereotypná a skreslená predstava; Bauman sa považuje za postmodernistu a keďže postmodernizmus je v našom väčšinovom spoločenskovednom diskurze (do značnej miery oprávnene) spájaný okrem iného s mravnou relativizáciou, nepovažuje sa za vhodné Baumanom sa podrobnejšie zaoberať. Je pravdou, že Bauman sa stal známym predovšetkým svojimi vplyvnými a demystifikujúcimi teóriami o spoločnosti, resp. sociológii postmodernity, avšak ten, kto jeho diela naozaj čítal, vie, že v Baumanovej analýze spoločnosti postmodernity v žiadnom prípade nejde o hodnotové stotožnenie autora s tzv. postmodernizmom. Tak ako nepovažujeme sociológov, ktorí sa zaoberajú kriminalitou v spoločnosti, za kriminálnikov, nemali by sme ani Baumana automaticky stotožňovať s hodnotami postmodernizmu. On sám sa v jednom z rozhovorov s Keithom Testerom sťažuje na nerozlišovanie pojmov postmodernizmus a postmodernita a tiež na to, že písanie o postmodernite sa považuje za znak príslušnosti k ideológii postmodernizmu, čím sa v očiach mnohých dostáva do spoločnosti, s ktorou nechce mať veľa spoločného. Navyše v posledných svojich dielach Bauman prechádza od pojmu postmodernita (ktorý podľa neho skresľujúco naznačoval koniec modernity) k výstižnejšiemu názvu „tekutá modernita“.

Baumanova kniha *Svoboda* vyšla pôvodne v angličtine pod zhodným názvom v roku 1988. Kniha pozostáva z Úvodu a piatich kapitol – *Panoptikum alebo sloboda ako spoločenský vzťah, Sociogenéza slobody, Klady a zápory slobody, Sloboda, spoločnosť a sociálny systém, Budúcnosť slobody (niekoľko záverov)*. V tejto recenzii sa nebudem venovať opisu hlavných myšlienok každej z jednotlivých častí, ale sústredím sa na niektoré, z môjho pohľadu zaujímavé a podnetné úvahy.

Ústredným motívom knihy, objavujúcim sa v mnohorakých podobách v Úvode, je myšlienka, že sloboda jednotlivca, ktorú často považujeme za samozrejmu (v zmysle slobodnej vôle každého človeka, ktorá je zdrojom vlastného konania utváraného úmyslami a zámermi konajúcich), je výtvorom historického a spoločenského vývoja a je v histórii ľudskej spoločnosti relatívnou novinkou (aj keď o kus ďalej v 2. kapitole je Bauman už menej kategorický a po prehľade aplikácií slobody v staroveku a stredoveku zmierňuje svoje predchádzajúce tvrdenia myšlienkou, že sloboda nie je žiadny moderný vynález, trvá však na tom, že sa moderná forma slobody od tých predchádzajúcich podstatne líši a vyznačuje sa výrazne odlišnými kvalitami). Sloboda, ako ju vnímame dnes, sa objavuje až s určitým typom spoločnosti, konkrétne s nástupom modernej doby a kapitalizmu. Až v takomto type spoločnosti môže byť sloboda považovaná za univerzálnu ľudskú vlastnosť, je dokonca nepostrádateľnou pre sociálnu integráciu a reprodukciu spoločnosti. Túto zásadnú systémovú dôležitosť dosiahla sloboda pod vplyvom „nedávneho presunu slobody zo sféry produkcie a moci do sféry konzumácie“. (s. 16) A práve vývojová a kultúrna spojitosť slobody s trhovou ekonomikou, kapitalizmom a spotrebou, ktorá je podmienená tesným prepojením slobody s individualizmom, je charakteristickou a kľúčovou črtou Baumanovej analýzy.

Časť kapitoly *Sociogenéza slobody* venuje autor opisu podmienok, na ktorých bol založený nástup individuality. Korene modernej individuality sociológovia nachádzajú v rôznych častiach histórie či sociálnej štruktúry, zhodujú sa však v tom, že individualita ako hodnota, vnímanie individuálnej odlišnosti, vedomie vlastnej jedinečnosti, povinnosť brániť svoje ja a starať sa oň sú výsledkom „absencie jednoznačnej a súhrnej normy, ktorá by poskytovala... nespochybniteľný návod na správanie v ‘projekte života’ ako takom i v každodenných situáciách stále sa meniaceho sveta. Vzhľadom na absenciu jediného všemocného a všeovládajúceho prúdu musia mať plavidlá svoje vlastné kompasy, ak majú udržať svoj kurz.“ (s. 54-55) Týmto kompasom je podľa Baumana sebakontrola ako schopnosť sledovať a korigovať vlastné konanie. Mnohí čitatelia budú zrejme spolu so mnou vďační Baumanovi za toto vysvetlenie spojitosti medzi slobodou, individualitou a sebakontrolou, keďže sloboda konania sa v našom priestore veľmi často vulgárne chápe ako možnosť neobmedzeného správania bez nutnosti sebakontroly. Sloboda moderného jedinca teda podľa Baumana „pramení z neistoty – z istého ‘nedostatočného určenia’ vonkajšej reality; z vnútornej rozporuplnosti sociálnych tlakov“. (s. 55) Neistota je sprievodným znakom formovania každého jedinca, aktivuje túžbu po istote, po spoločenskom potvrdení či prijatí, ktoré je možné v modernej spoločnosti docieľiť rôzne: láskou (Luhmann), nadmerným spoliehaním sa na vedecké prístupy a rady expertov – špecialistov, ktorí ľuďom poskytujú autoritatívny a preto spoločensky platný základ pre interpretáciu seba samých; Bauman k nim pridáva aj ďalšie prostriedky, ktoré napomáhajú riešiť problémy s prijatím vlastného ega – spotrebný priemysel so svojim reklamným odvetvím, totalitárne politické hnutia a fundamentalistické náboženské sekty.

Baumanova schopnosť sústrediť sa na nejakú tému, do jej analýzy zapojiť a v jej rámci vysvetliť množstvo rôznorodých problémov a tým opisovať súčasnosť tak, že sa čitateľovi jasne otvára jej dovtedy skrytý zmysel, sa najviac prejavuje v druhej časti práce, v kapitolách tri až päť. Kapitolu *Klady a zápory slobody* začína autor myšlienkou, že túžba po slobode vychádza z prežitku útlaku. (s. 64) Nejedného čitateľa žijúceho v postkomunistickom priestore môžu napadnúť určité implikácie tejto jednoduchej, ale pravdivej úvahy. Z vlastnej skúsenosti možno vie, že keď po roku 1989 pominul útlak režimu, sloboda prestala byť pre masu ľudí subjektívne dôležitá. Ak ľudia nie sú vystavení priamemu útlaku, nezažívajú pocit neslobody, sú ľahšie ochotní akceptovať rôzne smerovania, ktoré potenciálne môžu viesť k okliešteniu slobody. Tendencie k budovaniu superštátu môžu byť potvrdením uvedenej myšlienky na celoeurópskej úrovni. A keď sa vrátíme späť na rovinu všeobecno-teoretickú, môžeme citovať Baumana: „Význam slobody zostáva jasný, pokiaľ sa o nej uvažuje ako o odvrhnutí útlaku a ako o odstránení konkrétneho obmedzenia... Ťažšie je už predstaviť si slobodu pozitívne ako stav trvalý.“ (s. 66)

Spätosť slobody s individualitou a kapitalizmom, o ktorej Bauman píše v súvislosti s modernou verziou slobody, však v súčasnosti pomerne rýchlo mizne. Individuálna snaha o sebapresadenie prostredníctvom konkurenčného boja o bohatstvo a moc, ktorá bola základom tradičného kapitalistického modelu slobody a uznania, je nahradzovaná štádiom konzumerizmu. Bauman v tejto súvislosti píše o presune rivality od bohatstva a moci vo sfére produkcie (ktoré sú k dispozícii len v obmedzenom množstve, súťaž prebieha vylučovaním a úspech je vyhradený len nemnohým víťazom, víťazstvo ktorých nikdy nie je trvalé a definitívne) k symbolom, ktoré poskytujú neobmedzený svet spotreby. Tu môže súťaž prebiehať bez vylučovania, počet účastníkov súťaže sa nezmenšuje, ale narastá, bojuje sa o symboly, o rozdiely a odlišenia (áno, tie Bourdieuho „Distinction“), ktoré tieto symboly predstavujú. Na základe tejto úvahy Bauman formuluje svoju kľúčovú tézu, že „neskorá kapitalistická spoločnosť v konzumnej fáze poskytuje pre ľudskú slobodu priestor oveľa rozsiahlejší než ktorákoľvek iná spoločnosť v minulosti či súčasnosti“. Plynie to i z faktu, že „svet spotreby podľa všetkého vyliečil slobodu i z ďalšieho neduhu, totiž z neistoty“. (s. 73) Trh ponúka slobodu a zároveň aj istotu – slobodu v tom, že dáva človeku právo na plne individuálny výber, neistotu trh odstraňuje tým, že je „zdrojom spoločenského schválenia tohto výberu“. (s. 78)

V kapitole *Sloboda, spoločnosť a sociálny systém* Bauman rozvíja myšlienky z predošlej časti o integrácii súčasnej spoločnosti okolo spotreby namiesto predchádzajúcej ústrednej pozície produkcie a práce v spoločnosti, a to nielen z hľadiska individuálneho, ale aj sociálneho a systémového. Dokumentuje to aj na pôsobení odborov, ktorých úsilie sa postupne stále viac presúvalo od snahy o autonómiu a väčšiu rovnováhu v mocenskej hierarchii na pracovisku až k rezignácii na tento cieľ a namiesto toho nastal u nich príklon k zaisteniu privilegovanej existencie členov odborov mimo pracoviska k potvrdeniu autonómie a individuálnej slobody výberu na spotrebiteľskom trhu v konzumnej forme. Zaujímavé a pre súčasnú situáciu podnetné sú pasáže o meniacej sa role štátu v spotrebiteľskej fáze kapitalizmu. V tejto súvislosti autor píše aj o „postupnom ústupe politiky za horizont individuálneho života“ (s. 99), o zvyšovaní imunity politikov voči verejnej kontrole, „pretože sa s prevažnou časťou občanov stretávajú len prostredníctvom svojich expertov na public relations a prostredníctvom mediálne sledovaných prenosov... Politici tak získajú dostatočnú voľnosť a môžu sa venovať všetkému, čo označia za ‘štátny záujem’, aj keď v mnohých prípadoch – keby mali možnosť – sa s týmto záujmom podrobne zoznámiať – by voliči s ich aktivitami rozhodne nesúhlasili... Problémy, pri ktorých sa predpokladá, že by u voličov nevyvolali nadšený ohlas, sú označené za ‘štátne tajomstvo’ a aktívne sa predchádza ich zverejňovaniu. Iróniou osudu majú tieto snahy často opačný efekt. Podružné technické záležitosti sa stávajú mediálnou senzáciou, pokiaľ vyjde najavo, že boli držané pod pokrievkou.“ (s. 98-99).

Lahostajnosť voličov dnešným vládam vyhovuje, aj preto sa vlády ani tak neuchádzajú o podporu svojich voličov, na srdci im leží skôr absencia ich odporu. Bauman však zdôrazňuje, že odvrátenie ľahostajného občana od politiky „znamená nepriamo vyjadrený súhlas s typom vlády, ktorá nemá čo získať, ale môže veľa stratiť, pokiaľ sa jej voliči do procesu rozhodovania zapoja aktívnejšie“. (s. 100) Inštitucionalizovaním a najdôležitejším „výstupom“ občana z politiky je potom práve spotrebiteľský trh, ktorý sa bez nutnosti aktívnej intervencie štátu (keďže k účasti na trhu nie sú potrebné žiadne donucovacie prostriedky) stará o konsenzus a dosiahnutie vyhovujúceho sociálneho správania spotrebiteľov.

Z. Bauman si samozrejme uvedomuje, že i v spoločnosti spotrebiteľov existuje kategória tých, ktorí žijú v chudobe alebo na hranici chudoby. Zdôrazňuje, že stav chudoby nie je priamo definovateľný objektívnymi merateľnými ukazovateľmi (príjem, majetok), aj keď s nimi samozrejme súvisí. Chudoba v spotrebnej spoločnosti je predovšetkým stavom sociálnym, v chudobe „žije ten, kto sa nemôže zapájať do sociálneho správania považovaného za zodpovedajúci pre normálneho člena spoločnosti“. (s. 103) Chudoba v konzumnej spoločnosti prináša obmedzenie nielen preto, že ľudia patriaci do tejto kategórie nie sú schopní hrať rolu spotrebiteľov a praktizovať tak svoju individuálnu slobodu, ale aj preto, že sú uvrhnutí do neslobody a závislosti od štátnej byrokracie, ktorá robí rozhodnutia a byrokraticky stanovuje potreby sociálne závislých osôb. Tých takýto život vymedzený byrokratickými opatreniami izoluje a zneschopňuje, ich závislosť od sociálnych opatrení znamená, že politika je v životoch sociálne závislých (aj v najintímnejších sférach existencie) všadeprítomná a všemocná a úniková cesta „výstupu“ z politiky k spotrebiteľskému trhu je im nemožná. Tak autor prichádza k jednej z kľúčových myšlienok svojej knihy, že „v spotrebnej spoločnosti je byrokraticky riadený útlak jedinou alternatívou slobody konzumenta a spotrebiteľský trh sa stáva jedinou formou úniku pred týmto útlakom“. (s. 104)

V tejto súvislosti Bauman uvažuje aj o alternatíve kapitalistickej spoločnosti nachádzajúcej sa v konzumnej fáze. Tou je komunistická spoločnosť (znovu pripomenieme, že Baumanova kniha vyšla prvý raz v roku 1988), v ktorej je úniková cesta – v kapitalistickej spoločnosti využívaná prevažnou väčšinou jednotlivcov – riešením len pre veľmi nepatrnú a netypickú menšinu. Aj preto je v komunistickej spoločnosti „byrokratické riadenie a určovanie individuálnych potrieb centrálnym princípom, nie okrajovým opatrením... Komunistická spoločnosť... je možné chápať aj ako rozšírenie životných podmienok, ktoré v spotrebnej spoločnosti súvisia so stavom chudoby, na spoločnosť ako celok.“ (s. 104) To samozrejme neznamená, že všetci ľudia žijú v komunistickej spoločnosti v chudobe, Bauman znovu pripomína, že chudoba je charakterizovaná relatívnou „spoločenskou nevykonnosťou“ a „odchýlkou od normálu“. Upozorňuje tiež na to, že absencia spotrebiteľskej

slobody v komunistickom systéme nie je prejavom určitej nefunkčnosti nevhodne riadeného systému, ale naopak – je základným a nevyhnutným princípom jeho fungovania.

Pri čítaní knihy si môže čitateľ oprávnené položiť otázku, či nie je Baumanovo chápanie slobody v konzumnej spoločnosti príliš redukcionistickým, obmedzeným len na slobodu konzumenta na spotrebiteľskom trhu. V záverečnej časti knihy *Budúcnosť slobody (niekoľko záverov)* takýto čitateľ s úľavou nachádza myšlienku o tradičnom chápaní slobody ako schopnosti a práva vládnuť sebe samým a riadiť verejné záležitosti. Takáto túžba sprevádza moderné spoločnosti od prvopočiatku, Bauman si však myslí – a túto svoju domnienku objasňuje – že ostáva prinajlepšom len utopickým horizontom. Skutočná história moderných spoločností totiž smerovala k „výstupu“ a spôsobila, „že osobná nezávislosť a ľahostajnosť k verejným záležitostiam od seba závisia a vzájomne sa podmieňujú“. (s. 115) Nezainteresovanosť občanov modernej spoločnosti na „verejnej slobode“ vysvetľuje autor pomocou myšlienky Hannah Arendtovej, ktorá tvrdí, že nevyriešený problém skutočnej chudoby existujúcej v modernej spoločnosti zamerá politiku na sociálnu otázku, čo podľa nej viedlo k nahradeniu „pôvodného ideálu občianskej slobody ideálom individuálnej spokojnosti. Postupne začala byť sloboda samotná stotožňovaná s právom jednotlivca usilovať sa o dosiahnutie vlastnej spokojnosti. Vo všeobecnej honbe za osobným uspokojením potreba riešenia vecí verejných zanikla.“ (s. 116) Konzumná spoločnosť pritom vedie k tomu, že ľudia, ktorí v nej žijú, sa môžu považovať za chudobných nielen vtedy, keď žijú v chudobe „objektívne“, ale aj preto, že „spokojnosť, o ktorú sa usilujú, je vyjadrovaná stále rastúcim objemom majetku, a preto im trvalo uniká a nemožno ju nikdy dosiahnuť. V tomto širšom zmysle sú chudobní nielen tí ‚utláčani‘, ale tiež tí ‚zvádzaní‘.“ (s. 115) Konzumná spoločnosť, ktorá rozdrobila verejný blahobyt do množiny súkromných spotrebiteľských krokov, urobila z väčšiny populácie „subjektívne chudobných“. Na základe týchto úvah sa Baumanovi ponúka pesimistický záver o nedobrých vyhladkách „verejnej slobody“ ako práva podieľať sa spoločne na určovaní spoločného osudu v spotrebnej spoločnosti. Autor však nekončí svoju útlú knižku takýmto pochmúrnym záverom a upozorňuje na to, že história sociológie poskytuje dôkazy o nerozumnosti podceňovania akýchkoľvek javov a tendencií len preto, že sú momentálne slabé a málo významné. Môže sa podľa neho stať to, že ľudskú túžbu po slobode prestanú uspokojovať súkromné konzumné úspechy. Sociológom však „neprináleží rozhodovať o tom, ako realistickou sa táto eventualita nakoniec ukáže byť“. (s. 118)

Baumanova útlá knižka ponúka množstvo ďalších podnetných úvah, ktoré nejedného čitateľa zaujmú natoľko, že odpustí nakladateľstvu Argo nedôslednú redakčnú prácu s textom. Ide najmä o niekoľko tlačových chýb či neopravených chybných vetných konštrukcií (napr. na stranách 52, 77, 98, 113...). Čitateľ, ktorý si pozrie len zadnú tiráž, si tiež bude myslieť, že kniha vyšla v roku 2001 a nie až v roku 2003, ako uvádzajú úvodné stránky knihy. Napriek týmto drobným výhradám však patrí nakladateľstvu Argo (nielen) za uvedenie tejto knihy na trh vďaka.

Ivan Chorvát